

“КАЛІСЬ МЫ Ў РЫГУ ЗБОЖЖА ВЕЗЛІ, ЦЯПЕР ЗЯМЛІ ЗАВЕЗЛІ ЧАСЦЬ...”

ПОЛЬСКА-САВЕЦКІ ПАДЗЕЛ БЕЛАРУСІ 1921 г. У ВЕРШАХ ЯНКІ КУПАЛЫ

18 сакавіка 1921 г. бальшавіцкая Расія і панская Польшча падпісалі мірную дамову, разадраўшы Беларусь на кавалкі. Сучасны беларускі гісторык Р. Лазько зазначыў, што на працягу 70 гадоў даследчыкі, пішучы пра польска-савецкую вайну, былі няздольныя выказаць смелую думку, «што на мірных перагаворах у Рызе, якімі завяршылася польска-савецкая вайна 1919 – 1920 гг., Беларусь была падзелена аднолькава чужымі ёй суседнімі дзяржавамі. Заўважым, што тэма падзелу Беларусі “чужаніцамі” была самай гучнай у беларускай грамадзянскай паэзіі 1920-х гг. Аднак з канца таго дзесяцігоддзя пісаць аб падзеле стала небяспечна як для паэтаў, так і для навукоўцаў. На працягу дзясяткаў гадоў... гісторыкі гаварылі выключна аб захопе Заходняй Беларусі “буржуазна-памешчыцкай” Польшчай» [10, с. 5]. Тэма савецка-польскага падзелу ў беларускай паэзіі – шырокая, шматслойная – застаецца па-ранейшаму слаба даследаванай, нягледзячы на багацце, разнастайнасць і неадназначнасць матэрыялаў. Нават пазіцыя Янкі Купалы дарэшты не вывучана, хоць, як паказала наша даследаванне, тэма падзелу Беларусі ў паэзіі песняра мае глыбокі генезіс і неардынарнае развіццё.

Мы паглядзім на гэтую важную для гісторыі найноўшай Беларусі падзею вачыма Янкі Купалы і, можа, таксама ўбачым, як разгортваўся паэтычны і жыццёвы шлях самога народнага паэта.

Паэзія пачала асэнсоўваць нацыянальную драму беларускага народа задоўга да ваеннай барацьбы за Беларусь паміж усходнім і заходнім суседзямі. Янку Купалу небеспадстаўна называюць Прарокам. Абапіраючыся на вопыт гістарычнага развіцця беларускага народа, ён яшчэ да Першай сусветнай вайны, якая надала імкліваасці нацыянальным рухам, у прадчуванні, што чакае яго няспелую нацыю, выказваўся – дакладна, ёмка і часам жорстка (вершы “Беларушчына”, 1908; “Папросту”, 1912; “Годзе...”, 1912).

«Праблема “Усходу” і “Захаду” – пастаянны, адзін з вядучых матываў гісторыка-філасофскай рэфлексіі, мастацкай фантазіі паэта, прыкметная тыпалагічная рыса Купалавай адраджэнцкай легенды, Купалавага вызваленчага нацыяналізму, што пасля доўгіх гадоў мані і знявагі, праз уз’юшаны супраціў далакопаў беларушчыны ўсё ж зноў прамאўляе да слыху і сумлення беларускага чалавека. З гледзішча той жа самай праблемы

асэнсоўваецца ім гістарычны, па большасці драматычны шлях краіны, абумоўлены ў многім яе прамежковым геацывілізацыйным становішчам, канкрэтна – паміж “праваслаўнай” Расіяй і “каталіцкай” Польшчай, у проціборстве і ўзаемадзейні з якімі Беларусь на працягу стагоддзяў мусіла бараніць сваю этнакультурную індывідуальнасць, уласнае права на суб’ектна дзейную ролю ў гістарычным працэсе», – піша А. Каўка [7, с. 186].

Яшчэ ў даваенны час паэт загаварыў пра падзел і назваў “хаўруснікаў” дзеі:

*Рынкам жывога тавару няслава
Край ўвесь зрабіла, загнала на ўбой,
Дзе ўжо лет сотні Масква і Варшава
Торг гругановы вядуць між сабой.*

Над Нёманам, 1911 [9, т. 3, с. 14].

У вершы “Хаўруснікам” (19.10.1913) Янка Купала надзвычай дакладна прадугадаў галоўныя моманты савецка-польскіх перамоў у Рызе. Працяглы перагаворы (можна лічыць, ад 1919 г.), калі баявы дзеянні чаргаваліся з дыялогам дыпламатаў: “Спрачаліся доўга, / Як край наш раскрасці”. Тады ўдзельнікі спрэчак паразумеліся, нават пачалі прапаноўваць адзін аднаму кавалкі беларускай зямлі: “Дый спеліся ўрэшце: / Парваць на дзве часці”. Нягледзячы на ўвядзенне ў Рыжскі дагавор пункта пра развіццё беларускага народа, правы апошняга былі брутальна растаптаныя: “Адна часць Варшаве / Лізаць ногі будзе, / Маскве хай другая / Нясе свае грудзі”. За стол перамоваў не былі дапушчаныя прадстаўнікі беларускай дэлегацыі ні БНР, ні Савецкай Беларусі: “Забыліся толькі, / Хаўруснікі ночы, / Спытаць беларуса, / Чым сам ён быць хоча” [9, т. 3, с. 177]. У іншых вершах дзеля экспрэсіі паэт не грэбуе і грубымі найменнямі заходняга і ўсходняга суседзяў (“Не для вас...”, 1911 – 1912; “Казка аб песні”, 1913; “Сваякі”, 1914; “Сярод раз’юшаных сатрапаў...”, 10.06.1914).

Ад пачатку сусветнай вайны ліра Янкі Купалы, нібы загадзя выказаўшыся, на пэўны час прымоўкла. Лінія фронту падзяліла *Северо-Западный край*, адрэзаўшы яго заходнюю частку нямецкім акупантам. Апошнія, аднак, не сталі аб’ектам такой пільнай паэтычнай увагі беларускіх творцаў, як спрадвечныя суседзі з усходу і захаду. Да Янкі Купалы ў распрацоўцы азначанай намі тэмы далучыўся яшчэ шэраг паэтаў: Змітрок Бядуля, Якуб Колас, Казімір Сваяк,

Ігнат Дварчанін і іншыя, каму таксама адкрылася блізкая перспектыва падзелу роднай краіны.

Чарговая ваенная хваля, якая пракацілася па Беларусі ў выглядзе ўжо непасрэдна савецка-польскага супрацьстаяння (пачатак 1919 г.), натуральным чынам каталізавала ў публіцыстычнай паэзіі і тэму падзелу беларускай зямлі больш моцнымі суседзямі. Па-ранейшаму трохі апераджаючы падзеі, калі савецка-польскае змаганне на Беларусі яшчэ не набыло вастрыві, але і нямецкая акупацыя падыходзіла да завяршэння, а БНР так і не здолела замацавацца, пясняр піша:

*Чужак-дзікун, крывёю ўпіўшысь свежай,
Запрог цябе ў няволю, ў батракі
І тваю маці-Бацькаўшчыну рэжа,
Жывую рве на часці, на кускі.*

.....
*Паўстань, народ! Прачнісе, беларусе!
Зірні на Бацькаўшчыну, на сябе!
Зірні, як вораг хату і зямлю раструсіў,
Як твой навала злыднюў скарб грабе!*

Свайму народу, 29.10.1918 [9, т. 4, с. 30].

У вершы – увесь Купала: “уваскрашае мінуўшчыну” свайго народа і “выказвае цяпершчыну”, пазначае межы Бацькаўшчыны і падкрэслівае яе гонар, абуджаючы яго ў калектыўнай памяці, урэшце, палымяна заклікае свой народ ладзіць “для будучыны шчасце”, “каб пун не строіў больш сусед” [9, т. 4, с. 31].

Аднаго такога закліку, нягледзячы на яго сілу, было замала для абуджэння. Таму паэт не спыняецца: амаль кожны верш таго кароткага часовага прамежку так ці інакш паглыбляе і пашырае вызначаную ідэйна-тэматычную парадыгму, у рамках якой праблема падзелу, раздзірання беларускай зямлі і супрацьстаяння гэтай нацыянальнай трагеды гучыць як адна з найбольш канцэптуальных, атрымліваючы розныя сэнсавыя і пачуццёвыя інтэрпрэтацыі.

Пясняр кажа пра чужака, які “ў нашым краі паўне” (“На нашым...”, 1919), чужыніца (“Беларускія сыны”, 1919), разбойнага чужаніцу (“Свайму народу”, 1918), ворагаў (“Табруся ў жаўнерку ўзялі...”, 1919), чужых бадзях (“Паўстань...”, 1919), суседа паганага (“Як цені...”, 1918), паганцаў, суседзяў, якія “нябожна паганьбілі нас” (“На біблейныя матывы”, 1920), зруганоў, што “тваіх там продкаў косці рвуць” (“На сход!”, 1918) [9, т. 4, с. 67, 58, 30, 82, 66, 49, 91, 31], – бадай, ніхто з паэтаў тагачасна не даў столькі пеярарыўных найменняў суседзям Беларусі, як Я. Купала. Падагульненнем стаў цыкл вершаў пад загалоўкам “Забраны край” (“Чырвоны шлях”, 1918, № 7-8; часопіс выдаваўся ў Петраградзе Беларускім аддзелам Камісарыята па справах нацыянальнасцей) [9, т. 15, с. 3 – 4].

«Становішча працоўных мас Беларусі на савецкіх землях ён [Янка Купала] паказвае такім-

жа, як і на землях, акупаваных белапаліцамі. І яго жалобная канстатацыя факта, што замест “незалежнасці” – “падняволле”, не вядзе паэта да разрыву з прадажнымі халуямі польскага імперыялізма – беларускімі нацыяналістамі, да вызвалення ад фальшывай, хімернай ідэі Бенеероўскай “незалежнасці» [2, с. 126], – напісаў у сваім артыкуле-інвектыве сацыялагізатар Л. Бэндэ... і меў рацыю.

Прадухіліць незайздросны лёс беларускі народ не меў сілы. Магутны творчы патэнцыял (перадусім Янкі Купалы), скіраваны супраць драблення Бацькаўшчыны, супраць яе непрыцяглаў, не стаў лёсавызначальным. Эманцыпаваны дух не адбылося.

Між тым палітычныя падзеі вакол і на Беларусі (Савецкай) давалі падставу для аптымізму. У першай палове 1920-х гг. савецкая ўлада ўзяла курс на беларусізацыю. Дзякуючы нэпу імкліва аднаўлялася эканоміка. Беларускае сялянства, дагэтуль рабаванае з розных бакоў прыхаднямі, урэшце адчула палёжку. І паціху вастрыва выказванняў супраць брутальнага падзелу Беларусі патухае. Паказальны прыклад – Коласава творчасць. У адрозненне ад Я. Купалы, паэта метафізічных і правідэнцыялісцкіх тэндэнцый, Я. Колас у асноўным адлюстроўваў хранатоп “тут і цяпер”, не ставячы лірычнага героя “перад будучыняй” (назва Купалавага верша).

У палітычным кантэксце глядзяцца натуральна многія факты літаратурнага працэсу на Савецкай Беларусі. Савецкая ўлада, нягледзячы на існаванне з 1922 г. цензуры (яшчэ не вельмі строгай), дазваляла рабіць антыбальшавіцкія і антырасійскія выпадкі, асабліва калі яны былі скіраваны паралельна і супраць заходняга ворага. Крэмль хацеў вярнуць заходнебеларускую тэрыторыю, не выключалася прыхавана падкантрольнае бальшавікам паўстанне – прычым па абодва бакі мяжы, што падзяліла Беларусь [13]. Трэба было ўзварушваць “дух народны” (М. Багдановіч) супраць ворага (такі метада бальшавікі прымянялі з дарэвалюцыйных часоў: выкарыстоўвалі нацыянальныя сілы супраць агульнага ворага, не даючы ім потым свабодна развівацца). Многія паэты даверыліся ўладзе, хоць неадназначныя адносіны творцаў да Саветаў не адразу змяніліся на ляяльныя з перастаннем у хвалебныя. Падзел Беларусі таксама атрымаў пераацэнку. У сваю чаргу, улада ўшаноўвала творцаў: спрыяла іх адукацыі, публікацыям, развіццю літаратуры, урэшце, высока ўганаравала самых выбітных – Янку Купалу і Якуба Коласа – званнямі народных паэтаў. Аднак стасункі з творцамі па-ранейшаму не мелі жаданай для Саветаў гладкасці. Непакой з прычыны падзеленасці радзімы не заўсёды атрымліваў прымальнае для ўлады вершаванае ўвасабленне.

На фоне створанага Я. Коласам тагачасныя “антырыжскія” выпадкі Я. Купалы, вядомага сваім грамадзянскім пафасам, глядзяцца не так эфектна. Пасля прадказання развіцця падзей на беларускай зямлі, якую ў сакавіку 1921 г. без асаблівых спрэчак падзялілі, ці быў сэнс Я. Купалу паўтарацца *post factum*? Але, абураны, і маўчаць ён доўга не мог. Таму на пачатку 1922 г., а калі быць больш дакладным, 24 студзеня, яго ліра грывнула ў традыцыйным правідэнцыялісцкім стылі – вершам “Перад будучыняй”. Паэт задумваецца над адсутнасцю пасіянарнасці ў беларускага народа. Пры гэтым апісвае актуальнае (для таго часу) становішча, спароджанае чужою барацьбой на беларускай зямлі. Прывядзем найбольш выразныя ўрыўкі:

*Заціснуты, задушаны, як мышы
Пад жорсткім венікам, з усіх бакоў...*

*І гінем марна пад чужой апекай,
Адбіўшыся ад родных вежаў, меж.*

*А хтось далёкі ці хтось, можа, блізкі
Засеў за наш бяседны, сытны стол
І кідае, як з ласкі, нам агрызкі,
А мы к зямлі з падзякай гнёмся ўпол.*

*О, так, як цьмы, як спуджаны вароны!..
І слухаем, і нюхаем тут, там:
Які павеяў вецер на загоны, –
Заходні, ўсходні, і ці ад нас, ці к нам?*

[9, т. 4, с. 106].

Антон Адамовіч лічыць, што «бальшавікі пацупілі сабе пагрозу ў гэтым творы, большую нат, чымся ў гнеўнай філіпіцы Коласа супраць Рыскага падзелу Беларусі ў ягоным вершы “Беларускаму люду” з тым-жа клічам да “вызвалення з пут”, што зьявіўся ў друку блізу ў тым самым часе (у зборніку “Водгульле”), але ня выклікаў ніякіх канфіскацыйных рэпрэсіяў. Купалаў голас зь нябывалай бадай яшчэ сілаю біў па струнах нацыянальнага сумлення, і небясьпека магчыма-масьці абуджэння адпаведанага рэзанансу гэтых струнаў не магла не жахаць тых, хто “аграбіў з гонару й кашулі” беларускі народ» [1, с. 440 – 441]. На думку эмігранцкага крытыка, верш “Перад будучыняй” стаў свайго роду пралагам да трагікамеды “Тутэйшыя”, што па-мастацку адлюстравала гады нядаўніх набегаў чужынцаў на беларускія “загоны” і развіла “асноўныя мэты вершу”. У п’есе ж «Купала зусім адкрыта й выразна разглядае й бальшавікоў, як гэткіх самых акупантаў Беларусі, якімі былі і ўсе іншыя перахаджалыя гаспадары яе ў тых гадох (Немцы, Палякі), а іхную “савецкую ўладу” – як такі самы акупацыйны рэжым» [1, с. 439, 441 – 442].

Ужо ў наш час знойдзеныя прыпеўкі, якія, верагодна, прызначаліся для п’есы “Тутэйшыя”:

*Бах, нашу Айчыну
Без нашае волі,
Як тую аўчыну
Ў шматкі папаролі.*

*А нам чужы статут
Паднёс пяць наветаў, –
Жыві і ўладай тут!
Ну, дзякуй за гэта!..*

*Не плюй у карыцца –
Прыдасца напіцца.*

*І “польскі” і “рускі”,
І ўсякі чорт іншы
На сказ беларускі
Плюе, не купіўшы...*

[9, т. 9, кн. 2, с. 8, 376].

Нягледзячы на жанр, А. Каўка называе прыпеўкі пэўным сінтэзам Купалавай паэтычнай публіцыстыкі [8, с. 196].

Аналізуючы ваганні творчага духу Янкі Купалы ў 1-ю палову 1920-х гг., Ніл Гілевіч каментуе: «Як сапраўдны сын народа, ад якога ўзяў сабе і нораў, і характар, і светапогляд, Купала, як і сам народ, не траціў веры ў лепшую будучыню, у перамогу праўды і справядлівасці над векавечным злом. Пытанне, якое мучыла яго ў перыяд Кастрычніка і грамадзянскай вайны, – а як будзе з Бацькаўшчынай: “Ці блаславяць, ці ўтопчуць гідка ў гаць?” – іншы раз перарастала ў радасць надзеі, што савецкая ўлада якраз і прынесла разам з сацыяльным разняволеннем і нацыянальнае, даўшы яго “ўбогай старонцы” дзяржаўнасць. І тады нараджаліся акрыленыя, няхай сабе і ілюзорнай верай, паэтычныя радкі – як у вершы “Арлянтам” (1923), у паэме “Безназоўнае” (1924)... Тым больш што і ўнутрыпалітычнае становішча ў краіне пачало нібыта развівацца ў лепшы бок. У рэспубліцы быў узят курс на беларусізацыю, пачалі вяртаць у склад Беларусі (далёка не ўсе, праўда) адарваныя ў свой час усходнія тэрыторыі, арганізуюцца асяродкі пашырэння і развіцця беларускай нацыянальнай асветы, навукі, культуры, літаратуры і мастацтва» [3, с. 537 – 538].

Больш ад раны, нанесенай мяжой Рыжскай дамовы, быццам лязом, душам паэтаў, як падаецца знешне, пачаў прытупляцца. У стасунках творцаў з савецкай уладай наступае прыміранасць. Наконт гэтага Ц. Гартны казаў: “1923 і 1924 гады канчаткова замацавалі савецкую ідэю наогул ва ўсіх галінах беларускае паслярэвалюцыйнае культуры і прыватна ў беларускай літаратуры. І старыя і маладыя пісьменнікі спыніліся на адной пляцформе і з аднакавай энэргіяй прыняліся за працу. К гэтаму часу не асталося ў беларускай літаратуры ніводнага пісьменніка, які б шукаў іншых шляхоў да беларускае будучыні” [6, с. 39]. У многім аўтар цытаты меў рацыю. Ды як

аказалася, Янка Купала (і не толькі ён) яшчэ не сказаў свайго астатняга шчырага слова.

Янка Купала не быў бы сабою, каб не адчуваў, якая палітычная перспектыва чакае беларускі народ неўзабаве. Пра гэта знаходзім у Н. Гілевіча: «І аднак жа душа Купалы не заспакоілася. Дзіўная гэта рэч – душа паэта-прарока! Незвычайнай, звышчалавечай чуйнасцю надзелена – улоўлівае і самыя тонкія зрухі ў грамадскай атмасферы. Улоўлівае – і трывожыцца, і працінаецца болям, і пачынае траціць веру ў ласку дабрадзсяў. І, відущая, бачыць, што насамрэч толькі вядзецца палітычная гульня з народам у свабоду і суверэннасць, а па сутнасці – як не меў ён правоў на гаспадаранне ў сваёй краіне, так і не мае» [3, с. 538].

Летам 1926 г. народны паэт, «прыгрэты ўвагай дзяржавы», па словах Н. Гілевіча, «выбухнуў»: «У апошні раз. Выбухнуў такімі вершамі, як “Акоў падоманых жандар”, “За ўсё”, “І прыйдзе”, “Вецер”, “Каб...”, “Ёсць жа яшчэ...”, “Царскія дары”, “Праз гультайства”... Кожны з іх – паэтычная публіцыстыка вышэйшай пробы. І пры гэтым – усе зусім не падобныя адзін да аднаго: у кожнага – свой тон, свой жанр, свая вобразная мова. Гэта – і адкрытая водпаведзь аскаліўшым іклы імпершавіністам» [3, с. 538].

«Паэта зноў займае ранейшую незалежную баявую пазыцыю, горда дэкларуе свабодалюбства й гатоўнасць сваю й свайго народу да ўзброенага супраціву той пагрозе, якую ён ужо прадчувае ў рэальнасці. З другога боку, у гэтых прадчуваннях паэты можна бачыць і адюстраванне той веры ў блізіню “ўсенароднага паўстання” беларусаў па абодвух баках рыскіх кардонаў згодна з “мангольскім праектам”» [1, с. 862 – 863]. Трэба сказаць, што А. Адамовіч недакладны: савецкае кіраўніцтва якраз у 1925 г. на пэўны час згарнула планы “аб’яднання” беларускага народа шляхам збройнага чыну, перайшоўшы да палітычнай барацьбы. У БССР сталі звабліваць актывістаў беларускага руху, а тымі, хто застаўся па польскі бок мяжы, імкнуліся кіраваць з Крамля, які ў многім прыклаў руку да арганізацыі самага масавага і сапраўды народнага руху з усіх беларускіх, што былі ў гісторыі, – Беларускай сялянска-работніцкай грамады, спрычыніўшыся і да яе разгрому з-за моцных нацыянальных тэндэнцый у ёй [11, с. 46 – 49]. Пра дзейсны ўдзел у разгроме БСРГ Саветаў ведалі, ці здагадваліся, і ў тагачасе, пра што сведчаць згаданыя П. Мядзёлкай словы Янкі Купалы на гэтую тэму [12, с. 234]. Не выключана, што гэтыя працэсы і адчуў Прарок, які, такім чынам, убачыў, што не толькі падзел Беларусі застаецца ў сіле, але і яго наступствы для беларусаў у хуткім часе будуць вельмі драматычнымі і нават трагічнымі. «Найбольш частай тэмай іншых Купалавых вершаў гэтага году быў падзел Беларусі... – працягвае А. Ада-

мовіч. – Тэме рыскага падзелу Беларусі 1921 году й прысьвечаныя два вялікія вершы Купалы – “На паграніччы” й “Па Даўгінаўскім гасцінцы”. Тут пад вонкавай элегічнасцю кіпіць абурэнне паэты разьдзелам Беларусі, які суправаджаўся расстрэламі і пажарамі, нічым ня сплечанымі крыўдамі, нічым ня вернутымі ахвярамі, разьдзелам, які зрабіў людзей аднаго народу, што былі сваймі ў шчасці, у бедах, а сталі цяпер чужыя чужакі. Як і Колас, Купала ня робіць адрознення паміж адказнымі за падзел – паміж палякамі й бальшавікамі» [1, с. 862 – 863].

«Тэма Заходняй Беларусі праходзіць праз усё яго жыццё і творчасць, нагадваючы аб сабе на кожным кроку. Аціх рух на Даўгінаўскім гасцінцы, па якім паэт ездзіў з Мінска ў Акапы да маці: Даўгінава аказалася па той бок мяжы – у Польшчы, – піша У. Гніламёдаў. – Патрыятычныя пачуцці паэта абвастраюцца “разарванасцю” самай прыроды, у жыццё якой бязлітасна ўмяшаліся жорсткія, бяздушна-механічныя сілы зла» [4, с. 238]. Хоць верш “Па Даўгінаўскім гасцінцы” (1926) пачынаецца элегічна: лірычны герой едзе далей ад горада на вёску адпачыць. Аказваецца, шмат чаго змянілася – гасцінец абязлюднеў:

*Ты не спаткаеш стуль суседа,
А мо й матулі з вас які...
Былі сваймі у шчасці, ў бедах, –
Цяпер чужымі чужакі.*

Паэт вылучае ключавыя словы, каб падкрэсліць разрыў. Прычым у самога Я. Купалы там засталіся знаёмыя, сябры, калегі, аднадумцы. Таму ён вельмі перажывае:

*Ды ані вестачкі адтуля,
І нібы сам адтуль далей,
Адно пачуеш, як зязюля
Кукуе там, як і даўней.*

Лірычны герой зайздросціць дзікім птушкам і жывёлам:

*Для птушкі вольнай і для звера,
Як і для думкі – ўвесь ім свет!
Для іх не ўпішаеш на паперы
Ні меж гранічных, ні пікет.*

У гэтых радках бачыцца крыптаграфічнае, падтэкставае параўнанне “птушкі вольнай” і сябе – паднявольнага, свабоднага толькі ў думках. Урэшце праз метафару паэт раскрывае прычыну драматычнага становішча: “Калісь мы ў Рыгу збожжа везлі, / Цяпер зямлі завезлі часць...” Ды абрывае думку, разумеючы яе крамольнасць: “Але ж куды мы, думка, ўлезлі? Глядзі, наклічана напасць!” [9, т. 4, с. 138].

Аднак і змоўкнуць, “асадзіць назад” думку паэт не мае сілы. Ужо ў іншым вершы яго ўраж-

ваюць карціны “пагранічча”, якім стала тады ўся беларуская старонка. Цяжкая яе доля. Нават сейбіт

*Згадаць не ўмоц, як ні варожа,
Каму ён сее свой палетак:
Ці сам пажне і змеле збожжа,
Ці нехта іншы з’есць хлеб гэты.*

На паграніччы, 1926 [9, т. 4, с. 143].

Аўтар не кажа наўпрост пра падзел, але інтанацыйна выражае свае адносіны да яго і да тых, хто ахоўвае стан рэчаў:

*На паграніччы ціха, сонна,
Хоць, як пруты, напяўшы жылы,
Па той і гэты бок нязгонна
Стаяць варожыя дзве сілы* [9, т. 4, с. 143].

Мяркуючы па інтанацыі, тыя сілы варагуюць не толькі паміж сабою, але і з самім аўтарам.

«Вонкавая элегічнасць, ускладненая алегарызацыяй, ахутвае той самы матыў і ў вершы “У лесе”. Але алегорыя тут вельмі празрыстая, і абурэнне паэты выступае яшчэ больш выразна, калі ён успамінае пра лёс дзяўчыны, тутэйшай» [1, с. 863 – 864]:

*...І здарылася з ёй прычына,
Прычына жудкая адна:*

*Кашульку ёй знялі ў няшчасці –
Суседзі, а не іншы хто –
І падзялілі ўсю на часці,
Як бы дзяліць не мелі што* [9, т. 4, с. 146].

Асабліва высокую ступень гневу паэт адрасуе “звяр’ю”, якое “збылося мяса параскрасці”, г. зн. падзяліць цела маці-Беларусі, накіроўваючы супраць іх “непасрэдны, цалкам вытрыманы ў стылі народнай парэміялогіі, праклён, з уласцівай гэтаму вуснамоўнаму жанру градацыяй” [3, с. 538]:

*Каб вады гарачай
На таго нагрэлі
І не ўстаў ён болей
Са сваёй пасцелі, –*

*Хто над Беларусяй
Хоча распрасцёрці
Свой бізун чужацкі
І народ усмерціць.*

*Каб таго парвала
З сэрцам на тры часці
І звяр’ё збылося
Мяса параскрасці, –*

*Хто быў прычыніўся
Нашаму падзелу,
На кускі парваўшы
Маці роднай цела.*

“Каб...”, 1926 [9, т. 4, с. 151].

“Публіцыстычны па змесце, ён [верш “Каб...”] увабраў у сябе рэдкасныя па інтанацыі, рытмах, вобразнасці россыпы вуснай народнай творчасці. Купала тут увесь у дзеянні, у дынаміцы, яго вобразнасць мае яскрава вырашаны кантрасны характар” [5, с. 41].

Гэтыя вершы Янкі Купалы сацыялагітарская крытыка 1930-х гг. назаве вяртаннем “да тых жа нацыянал-дэмакратычных матываў”, ахарактарызуе ўпадніцтвам з глыбокімі слядамі буржуазна-нацыяналістычнай ідэалогіі [паводле: 9, т. 4, с. 408 – 409]. Праўда, у выпадку неабходнасці скарыстаць купалаўскую энергетыку, скіраваць яе супраць ворагаў верш “Каб...” публікаваўся ў газетах падчас германа-савецкай вайны.

1926 год аказаўся апошнім, калі можна так сказаць, выразна антысавецкім годам Янкі Купалы. І стрыжнем у яго паэтычна-палітычным крытыцызме сталі якраз разважанні на тэму распалавіненасці Беларусі, віна за якую паэтам ускладалася на абодвух удзельнікаў дзяльбы.

«...Зыркавая творчая “ўспышка” дваццаць шостага году змяняецца малапрадукцыйнымі гадамі завядання», – канстатуе А. Адамовіч [1, с. 861]. Я. Купала робіць перапынак – паэтычных твораў, пазначаных 1927 г., у Поўным зборы твораў няма (за выключэннем паэмы “З угодкавых настраояў”). У гэты час узмацняецца ідэалагічная рэгламентацыя, што адчувалася ўжо і ў ранейшых творах Песняра.

Выйшаўшы з перыяду маўчання напрыканцы 1928 г., Я. Купала ўжо быў схільны асудзіць “панскую Польшчу”, цалкам усклаўшы на яе віну за рыжскі падзел (“Летапіснае” – верш да дзесяцігоддзя БССР), за што быў ухвалены сацыялагітарскім крытыкам Л. Бэндэ.

Тэма падзеленай Беларусі ў Купалавай творчасці ўсплывае радзей і радзей. А танальнасць увачавідкі змяняецца (вершы “А ў Вісла плавае тапелец...”, 1931; “Памрока над Польшчай завісла...”, 1938; “Суд ідзе”, 1932 і інш.).

Ці не апошні антысавецкі пасаж Янкі Купалы, таксама звязаны з падзеленасцю Беларусі, фіксуе аналітык супраціву саветызацыі ў літаратуры А. Адамовіч, кажучы пра прымяненне беларускімі паэтамі прыёму “пераклічкі” – размяшчэння твораў «такім чынам, каб яны так ці інакш “пераклікаліся” па сэнсу й гэтай “пераклічкай” стваралі нейкі новы сэнс, адсутны ў кожным зь іх, узятым ізалявана. Для дасягнення такой мэты творы размяшчаюцца звычайна побач або насупраць на разгорнутай старонцы або ў суадносных мясцінах розных старонак. Найбольш зырккі выпадак ужывання такой “пераклічкі” знаходзім у зборніку Янкі Купалы “1918 – 1928”, які выйшаў у 1930 годзе. Зборнік гэты адкрываецца Купалавым перакладам вядомага балышавіцкага “між-

народнага гімна "Інтэрнацыянал", усьлед за якім зьмешчаны выразна-нацыяналістычны верш паэты "Паўстань!", напісаны ў часы белапольскай акупацыі. Абодва вершы "пераклікаюцца" ўжо сваім аднолькавым зачынам – "Паўстань...", і, ставячы іх побач, паэта як-бы зьмяшчае на адной дошцы абодва акупацыйныя рэжымы – чырвоны бальшавіцкі й "белапольскі". Гэта вельмі выразнае супастаўленьне, "пераклічка", адрасаваная варожым сілам, што падзялілі між сабою тэрыторыю Беларусі мяжой Рыскага міру 1921 году. Ня менш паказальнае й супрацьстаўленьне: нацыяналізм – інтэрнацыяналізм. Красамоўны камэнтар бальшавіцкай крытыкі: "Такое правакацыі ў 1930 г. мы не чакалі, нават ведаючы ўсё цёмнае мінулае паэты"» [1, с. 741].

Тым не менш жорсткія рэаліі 1930-х гг. прымусілі ліру Прарока спяваць пад савецкую дудку. І, вядома, так званае ўз'яднанне Беларусі ў верасні 1939 г. Я. Купала вітаў радаснымі вершамі: "Верасень месяц...", "Сонца свяціла нам аднолькава...", "Ой, павей, вецер!...", "Калыханка", "Накарміліся панскаю ласкай...", "Расшумеўся лес зялёны", "З новай думкай", "Слава табе, Армія...", "Еду сягоння я ў Вільню...", "Прамінулі дзянькі...", "Настаў чарод...", "Засвяціла ясна зорка..." Бадай, самымі вядомымі радкамі на гэты конт стала першая страфа верша "Ты з Заходняй, я з Усходняй...": "Ты з Заходняй, я з Усходняй / Нашай Беларусі, / Больш з табою ўжо ніколі / Я не разлучуся" [9, т. 5, с. 157]. Наколькі быў шчырым Янка Купала ў гэтым паэтычным цыкле, сказаць немагчыма. З аднаго боку, ён лічыў падзел Беларусі трагедыяй. З іншага – марыў не толькі пра цэласнасць Беларускага Дому, але і пра яго самастойнасць. Апошняга бальшавікі не давалі.

Падзел Беларусі, здзейснены бальшавіцкай Расіяй і панскай Польшчай у 1921 г., стаў вынікам працяглага супрацьстаяння паміж гэтымі дзяржавамі. Ім не было справы да "тутэйшага" народа, сапраўды на той час слабея развітога ў нацыянальным сэнсе. Але ўжо тады беларусы завілі пра сябе як нацыя. Да гэтага спрычынілася літаратурная дзейнасць падзвіжнікаў мастацкага слова. Паэзія была пульсам і нервам нацыянальнага развіцця. Таму і трагедыя падзелу краіны атрымала шырокі паэтычны розгалас. Лідарам беларускага паэтычнага хору быў Янка Купала. Ён першым наблізіўся да тэмы, акрэсліўшы да драбязы, па якіх шляхах рушыць гісторыя. Таму і застаецца ў ёй Прарокам. Янка Купала глядзеў у корань, у глыбіню. Гэта дазваляла яму бачыць будучыню. Сімптаматычна, што ідэйны вектар яго паэзіі на тэму рабавання Беларусі быў скіраваны супраць абедзвюх суседак – і Польшчы, і Расіі. Прычым незалежна ад улады ў апошняй. Янка Купала пра пагрозу падзелу напісаў больш, чым

пасля самога гвалтоўнага акту. Чаму так адбылося – варта яшчэ падумаць даследчыкам. Хіба ж не выглядае дзіўнай яго імпульсіўнасць 1922 г. (года ўвядзення татальнай савецкай цензуры) і 1926 г. (першага года Я. Купалы ў рангу народнага паэта; а таксама года, з якога антысавецкія матывы ў асэнсаванні падзелу Беларусі сталі непажаданымі – з-за змены знешнепалітычнага курсу, перадусім стасоўна Польшчы)?

Пакрысе класікі прыціхлі. Пасля "выбуху" 1926 г. астыў і Янка Купала. Менавіта астыў. Аднак не пагадзіўся. І хоць не на поўную моц, але асобныя нонканфармісцкія ноткі адносна падзелу роднай краіны ў Янкі Купалы не-не ды прарываліся праз інтанацыі савецкага ладу.

Аб'яднанне Беларусі ў верасні 1939 г. ён, як і ўсе беларускія паэты, сустракаў, апяваючы падзею. Але вершы не мелі такога рэзанансу, як напісаныя да сярэдзіны 1920-х гг.

Спіс літаратуры

1. Адамовіч, А. Да гісторыі беларускае літаратуры / А. Адамовіч. – Мінск : Выдавец Зьміцер Колас, 2005. – 1464 с.
2. Бэндэ, Л. Творчы шлях Янкі Купалы / Л. Бэндэ // Польшча рэвалюцыі. – 1935. – № 10. – С. 120 – 150.
3. Гілевіч, Н. Выбраныя творы / Н. Гілевіч; уклад., камент. Н. Гілевіча, прадм. У. Конана. – Мінск : Кнігазбор, 2009. – 600 с.
4. Гніламёдаў, У. Апантаны беларускім лёсам : Творчасць Янкі Купалы ў паслякастрычніцкія часы / У. Гніламёдаў // Польшча. – 1994. – № 7. – С. 225 – 242.
5. Гніламёдаў, У. В. Прарок нацыянальнага адраджэння / У. В. Гніламёдаў // Купала, Я. Поўны збор твораў : у 9 т. / Я. Купала // АН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск : Маст. літ., 1995 – 2003. – Т. 1 : Вершы, пераклады 1904 – 1907. – 1995. – С. 7 – 45.
6. Жылуновіч, З. Узгоркі і нізіны : крытычныя нарысы / З. Жылуновіч. – Менск : Белдзяржвыд, 1928. – 322 с.
7. Каўка, А. "Усход" і "Захад" у мастацкім светабачанні Янкі Купалы / А. Каўка // Беларусіка=Albaruthenika. – Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. – Вып. 6 : Беларусь паміж Усходам і Захадам : Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу : Ч. 2 / рэд. У. Конан [і інш.]. – С. 184 – 191.
8. Каўка, А. Свой пачэсны пасадак : Янка Купала : Дзяржаватворчая думка паэта / А. Каўка // Дзеяслоў. – 2007. – № 4. – С. 185 – 197.
9. Купала, Я. Поўны збор твораў : у 9 т. / Я. Купала; АН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы. – Мінск : Маст. літ., 1995 – 2003.
10. Лазько, Р. Польска-савецкія мірныя перагаворы 1920 г. і лёс Беларусі / Р. Лазько // Беларускі гістарычны часопіс. – 2010. – № 12. – С. 5 – 12.
11. Лазько, Р. Хто ж знішчыў "Грамаду"? / Р. Лазько // Беларуская мінуўшчына. – 1994. – № 2. – С. 46 – 49.
12. Мядзёлка, П. Сцежкамі жыцця / П. Мядзёлка // Польшча. – 1993. – № 3. – С. 234.
13. Трафімчык, А. Да праблемы дзяржаўнасці распалявіненай Беларусі ў міжваенны перыяд : палітыка Крамля / А. Трафімчык // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2008. – № 29. – С. 115 – 129.

Анатоль ТРАФІМЧЫК,

старшы навуковы супрацоўнік

Літаратурна-мемарыяльнага музея Якуба Коласа.

Аўтар ахвярае ганарар на развіццё часопіса.